

Юрій БОЙКО,*orcid.org/0000-0003-2948-9180*

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та філософії

Вінницького національного аграрного університету

(Вінниця, Україна) *boikou@vsau.vin.ua*

МОДЕЛЮВАННЯ ЕТНІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Історія українського націотворення тривала і складна. На шляху її пізнання дискусійними залишаються питання хронології та періодизації процесу, достовірності й інформативності наявних джерел, методики їх аналізу, критики, використання і, нарешті, інтерпретації одержуваних результатів. Значним евристичним потенціалом наділений регіональний підхід, що базується на об'єктивних особливостях історичного досвіду населення різних частин України. Кожна з них характеризується своєрідними комбінаціями етнічних груп, їх співвідношенням та функціями у географічному, соціальному, економічному, культурному просторах. Вивчення етнічної ситуації в Правобережній Україні почалося у середині ХІХ століття і триває донині. Істотним обмеженням у цьому напрямі стало широке використання істориками нестатистичних методів у роботі з статистичними джерелами, або зведення статистичної обробки кількісних даних до обчислення відсотків з подальшим їх порівнянням. Пропоноване дослідження має на меті подолати цю тенденцію. Кількісний аналіз статистичної інформації дозволив показати безперервний поступальний процес зростання населення регіону в другій половині ХІХ ст., особливості його перебігу для різних етнічних груп. Якісний аналіз даних виявив приховані тенденції статистичної взаємодії етносів, спрямованість цих відносин, динаміку змін у часі. Комплексний показник зростання частки кожного етносу за період 1867 – 1897 рр., розрахований для 36 повітів трьох губерній, у поєднанні з багатовимірним статистичним кластерним аналізом дозволив побудувати динамічну просторову модель етно-демографічної ситуації в Правобережній Україні останньої третини ХІХ століття. Одержаний результат засвідчує дієвість пропонованої методики використання історичних статистичних джерел і, в свою чергу, є складовою регіональної моделі процесу націотворення більш високого рівня.

Ключові слова: нація, націотворення, ХІХ століття, статистика, етнічна група, етно-демографія, Правобережна Україна, модель.

Yurii BOIKO,*orcid.org/0000-0003-2948-9180*

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the History of Ukraine and Philosophy

Vinnytsia National Agrarian University

(Vinnytsia, Ukraine) *boikou@vsau.vin.ua*

SIMULATION OF THE ETHNIC SITUATION IN THE RIGHT-BANK UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

The history of Ukrainian nation-building is long and complicated. On the way to its knowledge, the issues of chronology and periodization of the process, reliability and informativeness of available sources, methods of their analysis, criticism, use and, finally, interpretation of the obtained results remain debatable. The regional approach, based on objective features of historical experience of the population of different parts of Ukraine is endowed with considerable heuristic potential. Each region is characterized by unique combinations of ethnicities, their ratio and functions in geographical, social, economic, cultural spaces. The study of the ethnic situation in Right-Bank Ukraine began in the mid-nineteenth century and continues to this day. A significant limitation in this direction has been the widespread use by historians of non-statistical methods in working with statistical sources, or the reduction of statistical processing of quantitative data to the calculation of percentages with their subsequent comparison. The proposed study aims to overcome this trend. Quantitative analysis of statistical information allowed showing the continuous progressive process of population growth in the region in the second half of the XIX century, the peculiarities of its course for different ethnic groups. Qualitative analysis of the data revealed hidden trends in the statistical interaction of ethnicities, the direction of these relations, and the dynamics of change over time. The complex index of the share increase of each ethnic group for the period 1867-1897, calculated for 36 districts of three provinces, combined with multidimensional statistical cluster analysis allowed to build a dynamic spatial model of the ethno-demographic situation in Right-Bank Ukraine of the last third of the XIX century. The obtained result testifies to the effectiveness of the proposed method of using historical statistical sources and, in turn, is a component of the regional model of the process of nation-building of a higher level.

Key words: nation, nation-building, XIX century, statistics, ethnicity, ethno-demography, Right-Bank Ukraine, model.

Постановка проблеми. Складність проблеми націотворення у цілому та процесу формування української нації вимагає використання усіх наявних джерел і вдосконалення методики їх опрацювання. Перспективним виявляється регіональний підхід з побудовою низки історико-статистичних моделей та подальшим узагальненням закладеної у них інформації. Використання такої методики потребує значного масиву відповідних джерел, що формується в Україні лише з другої половини XIX століття. Це визначає хронологічні рамки нашої роботи.

Аналіз досліджень. У 1846 р. керуючий відділення статистики Російського Географічного Товариства П. І. Кеппен склав етнографічну карту Європейської частини Російської Імперії, видану 1851 р. з нагоди проведення 9-ї народної ревізії (Кеппен, 1855). Автор відобразив на ній ареали проживання несхіднослов'янських народів без позначення росіян, українців та білорусів, а приблизну кількість етнічних меншин по губерніях навів у окремій брошурі (Кеппен, 1852: 31 – 33, 36 – 38). Полковник Генерального штабу О. Ф. Ріттіх продовжив роботи у цьому напрямку. Спираючись на результати 10-ї, як згодом виявилось останньої, народної ревізії 1858 р. (Статистические таблицы, 1863), він підготував етно-конфесійний атлас Європейської частини Російської імперії з наведенням статистичних даних щодо етнічної приналежності віруючих основних і менш чисельних конфесій (Ріттіх, 1864). З початком військової реформи 1864 – 1874 рр. дослідник повернувся до цієї тематики, але вже під кутом вивчення етнічного складу контингентів призовників російської армії. У цій праці ним вперше було наведено статистичні дані стосовно етнічного та конфесійного складу населення не тільки губерній, але й кожного з уїздів Правобережної України (Ріттіх, 1875).

На межі 1860 – 1870 рр. за дорученням Російського Географічного Товариства було здійснено серію етнографічних експедицій з метою вивчення культури і побуту населення України (Західно-Руського краю) під керівництвом П. П. Чубинського. Одержані статистичні дані про чисельність й питому вагу основних етнічних і конфесійних груп населення по губерніях та уїздах з відповідними поясненнями були розміщені в окремому томі зібраних матеріалів (Чубинский, 1872).

Нарешті, чверть століття потому, під час підготовки до проведення першого загального перепису населення Російської імперії, здійсненого 28.01.1897 р., до анкети увійшло питання щодо рідної мови опитуваного (п. 11), тобто етніч-

ної самоідентифікації респондентів. Публікація результатів перепису відбувалась поетапно. Спочатку побачили світ томи опрацьованих матеріалів по губерніях з розділами, присвяченими етнічному складу населення (Киевская губернія, 1904: 88 – 149; Подольская губернія, 1904: 96 – 140; Волынская губернія, 1904: 86 – 135), пізніше тематичні підбірки матеріалів окремими випусками у вигляді брошур, розрахованих на масового споживача (Наличное население, 1905).

Таким чином, у другій половині XIX ст. повільно, але невпинно ішов процес формування джерельної бази і методики вітчизняної демографічної статистики, її відгалужень, у тому числі етнографічного. Розробки А. Ф. Ріттіха охоплюють період від 1858 до 1873 рр., П. П. Чубинського від 1865 до 1869 рр., причому обидва дослідники, крім звітів губернаторів, так чи інакше спирались на офіційні дані про населення Російської імперії у 1867 р. (Статистический временник, 1871: 10 – 11, 14 – 15, 22 – 23; Чубинский, 1872: 281; Ріттіх, 1875: 108 – 109). Наступні публікації статистичних джерел з теми, що нас цікавить, припадають вже на період після першого загального перепису населення 1897 р. і пов'язані з його результатами. Очевидним є висновок, що для усього XIX ст. достовірні спостереження й статистичні реконструкції етнічного складу населення Правобережної України можливі лише у період між 1858 (остання 10 загальна ревізія населення) і 1897 (перший загальний перепис) роками з проміжною реперною точкою у 1867 р., за який у 1871 р. було оприлюднено офіційну демографічну статистику по губерніях та уїздах Російської імперії, використану А. Ф. Ріттіхом та П. П. Чубинським для співвіднесення з певними етнічними та конфесійними групами.

Як використовувались ці та більш ранні статистичні джерела у роботах наших попередників? На жаль, таких прикладів небагато. Перш за все це етно-демографічні розробки В. М. Кабузана, що базувались на ретельному дослідженні архівних та опублікованих матеріалів. Найбільш повно здобутки автора відображені в його останній монографії, присвяченій демографічній історії українського народу (Кабузан, 2006). Масштабність підходу дозволила вченому виявити основні тенденції демографічного розвитку українського та ряду інших етносів Східної Європи від кінця XVIII до завершення XX ст., але самообмеження використанням лише порівняльно-хронологічного методу не дозволило талановитому досліднику у повній мірі розкрити потенціал зібраних статистичних даних.

Інший напрямок історичних досліджень, котрий є провідним на сьогодні, можна позначити як етно-соціальний. Його численні прибічники, спираючись переважно на описові джерела, намагаються виявити зміни у соціальних умовах життя етнічних меншин, найчастіше поляків, євреїв, німців, чехів, інтерпретуючи одержані результати як свідчення дискримінаційної політики з боку царського уряду (Кузема, 2004; Надольська, 2004; Бабійчук, 2005; Поліщук, 2006; Донік, 2008; Павлюк, 2010; Бармак, 2014; Ковтун, 2014; Поліщук, 2014; Богущька, 2015; Філінюк, 2016; Поліщук, 2018; Надольська, 2020). Квінтесенцією особливостей цього спрямування стала монографія Ю. М. Поліщука (Поліщук, 2012; рецензія Гаухман, 2015).

Віддаючи шану незаперечним здобуткам дослідників етно-соціальної історії Правобережжя, ми все ж відносимо себе до прибічників етно-демографічної течії.

Мета статті – побудувати динамічну статистичну модель етно-демографічної ситуації в Правобережній Україні другої половини XIX століття з можливістю її подальшого використання у якості складової регіональної моделі більш високого рівня.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з нібито нескладного питання: скільки людей проживали в трьох губерніях Правобережної України (Київській, Подільській, Волинській) у 1858, 1867, 1897 рр. та як змінювалась їх чисельність? За офіційними даними, кількість мешканців становила, відповідно, 5 221 128, 5 774 307, 9 544 944 осіб (Статистические таблицы, 1863: 160, 163, 168, 174; Статистический вестник, 1871: 2 – 3; Общий свод по империи, 1905: 3). Тобто, за неповних 40 років кількість місцевого населення зросла на 4 323 816 чоловік, або на 82,8%. Для розуміння загальної динаміки процесу, порівняємо ці дані з демографічним наповненням Європейської частини Російської імперії (ЄЧРІ) за цей період без трьох губерній Українського Правобережжя шляхом виявлення питомої ваги мешканців останнього у загальній кількості населення підросійської Східної Європи. Одержуємо динамічний ряд – 9,7% (1858 р.), 10,0% (1867 р.), 11,4% (1897 р.) з перемінною порівняльною базою по роках спостережень. Як бачимо, показник чисельності мешканців Правобережної України зростав дуже повільно у відповідності до загальних тенденцій, притаманних цій частині Європейського континенту.

Тепер, на відносно стабільному демографічному фоні, простежимо динаміку кількісних змін

в основних етнічних групах місцевого населення та у їх співвідношенні.

Українці. За наявними джерелами у 1858 р. на Правобережжі їх було 3 891 948, в 1867 р. 4 712 163, у 1897 р. 7 357 543 (Табл. 1.1), тут і далі розраховано нами за (Риттих, 1864; Риттих, 1875: 144 – 146, 157 – 162; Чубинский, 1872: 175 – 180, 276 – 310, 316 – 318; Киевская губерния, 1904: 88 – 149; Подольская губерния, 1904: 96 – 140; Волынская губерния, 1904: 86 – 135). Кількісне зростання за чотири десятиліття склало 3 465 595 осіб, або 89,1%. У порівнянні з населенням ЄЧРІ динамічний ряд матиме вигляд 7,2%, 8,8%, 8,1% з піком у 1867 р., що відрізняється від загальної тенденції, встановленої вище для усього населення регіону.

Євреї були другою за чисельністю етнічною групою Правобережної України позаминулого століття, представники якої найкраще вирізнялись поміж інших за культурними ознаками. У 1858 р. було зафіксовано 609 239 осіб цього етносу, в 1867 р. 696 846, у 1897 р. 1 195 169 (Табл. 1.1). Кількісний приріст за 39 років склав 585 930 чоловік, або 96,2% з майже непомітною динамікою зростання відносно населення ЄЧРІ: 1,1%, 1,2%, 1,4% по роках спостережень.

Поляки історично утворювали третю чисельно етнічну групу мешканців Правобережної України, де за даними 1858 р. їх налічувалось 493 767, у 1867 р. стараннями А. Ф. Ріттіха та П. П. Чубинського виділено 267 650 осіб, а у 1897 р. організаторами загального перепису за ознакою мовної приналежності

опитуваних 322 108 поляків (Табл. 1.1). Це єдина значна етнографічна спільнота краю, чисельність якої не зросла, а скоротилась до кінця періоду на 171 659 чоловік (-34,8%). Її питома вага до населення Європейської Росії змінювалась як 0,9% у 1858 р., 0,5% у 1867 р., 0,4% у 1897 р.

До **інших** менш чисельних етнічних груп Правобережжя слід віднести росіян, німців, чехів, молдован (Табл. 1.2). Їх кількісний склад збільшувався переважно механічно за рахунок міграцій і не перевершував спочатку кількох тисяч осіб. Ситуація змінилась в останній третині XIX ст., коли німців-колоністів у регіоні стало вже 176 095, а росіяни чисельно перевершили поляків на 102 167 осіб, або на 31,7%.

Кількісний аналіз основних етно-демографічних показників Правобережної України в інтервалі 1858 – 1897 рр. з проміжною точкою у 1867 р. засвідчує повільне, але невпинне зростання загальної маси населення за рахунок збільшення кількості українців і в значно меншій мірі євреїв. Зворотною була тенденція, демонстрована

етнічною групою поляків, що постійно скорочувала свою чисельність у регіоні, поступаючись місцем таким «меншинам», як росіяни і німці.

Перехід від регіонального до губернського рівня аналізу статистичних джерел, спочатку у їх кількісному виразі, можна здійснити через розрахунок середньорічного приросту населення етнічних груп по губерніях за двома хронологічними періодами 1858 – 1867 та 1867 – 1897 рр. (Рис. 1). Приріст чисельності етнічних українців відбувався досить рівномірно при незначному уповільненні процесу в Київській та Подільській губерніях в останній третині XIX ст. Інакше виглядає ситуація щодо менших за розмірами етнічних груп. Стабільністю вирізнялись демографічні процеси серед єврейського населення Поділля, тоді як у Київській та Волинській губерніях його кількість помітно зростала. Швидкими темпами у 1858 – 1867 рр. скорочувалась чисель-

ність поляків в усьому Правобережжі, пізніше у 1867 – 1897 рр. тенденція до скорочення зберігалась лише у Подільській губернії, на Київщині цей процес уповільнився та змінився на протилежний на Волині, завдяки чому в 1897 р. чисельність польського населення тут повернулася до рівня 1858 р. Кількісний склад російської етнічної меншини у регіоні в 1858 – 1867 рр. скорочувався навіть більш швидкими темпами, ніж поляків, зате у 1867 – 1897 рр., перш за все у Київській та Волинській губерніях, ця етнічна група демонструвала своєрідний рекорд з механічного демографічного приросту. Німецька етнічна група у 1858 – 1867 рр. показала значний від'ємний середньорічний приріст у Київській та Подільській губерніях і швидке зростання на Волині за рахунок масового притоку нових поселенців-колоністів. У наступний період між 1867 та 1897 рр. скорочення німецького населення тривало лише на

Таблиця 1

Етнічна ситуація в губерніях Правобережної України (1858–1897)

1. Основні етнічні групи населення (кількісний склад)									
Губернії	Українці 1858	Українці 1867	Українці 1897	Євреї 1858	Євреї 1867	Євреї 1897	Поляки 1858	Поляки 1867	Поляки 1897
Київська	1535714	1843220	2819145	225014	252167	430489	89153	54520	68791
Подільська	1263500	1574540	2442819	200100	240423	369906	223970	104346	69156
Волинська	1092734	1294403	2095579	184125	204256	394774	180694	108784	184161
Разом	3891948	4712163	7357543	609239	696846	1195169	493767	267650	322108
2. Інші етнічні групи населення (кількісний склад)									
Губернії	Росіяни 1858	Росіяни 1867	Росіяни 1897	Німці 1858	Німці / чехи 1867	Німці / чехи 1897	Молдовани 1858	Молдовани 1867	Молдовани 1897
Київська	7399	5790	215819	2356	1287/0	4767	0	0	0
Подільська	17431	8566	99818	1866	973/779	0	41613	11680	26764
Волинська	12214	3451	108683	5009	24485/ 6244	171331/ 27670	0	0	0
Разом	37044	18195	424275	9231	26745/ 7023	176095/ 27670	41613	11680	26764
3. Основні етнічні групи населення (питома вага %)									
Губернії	Українці 1858	Українці 1867	Українці 1897	Євреї 1858	Євреї 1867	Євреї 1897	Поляки 1858	Поляки 1867	Поляки 1897
Київська	80,4	85,4	79,2	11,8	11,8	12,1	4,7	2,5	1,9
Подільська	71,8	80,9	80,9	11,4	12,4	12,3	12,7	5,4	2,3
Волинська	71,7	78,8	70,1	12,1	12,4	13,2	11,9	6,7	6,2
Разом	74,9	83,5	76,9	11,7	12,2	12,5	9,5	4,7	3,4
4. Інші етнічні групи населення (питома вага %)									
Губернії	Росіяни 1858	Росіяни 1867	Росіяни 1897	Німці 1858	Німці / чехи 1867	Німці / чехи 1897	Молдовани 1858	Молдовани 1867	Молдовани 1897
Київська	0,6	0,3	6,1	0,1	0,1/0	0,1	0	0	0
Подільська	1,0	0,4	3,3	0,1	0,1/0,1	0	2,4	0,6	0,9
Волинська	0,8	0,2	3,6	0,4	1,5/0,4	5,7/0,9	0	0	0
Разом	0,7	0,3	4,4	0,2	0,5/0,1	1,9/0,3	0,8	0,2	0,3

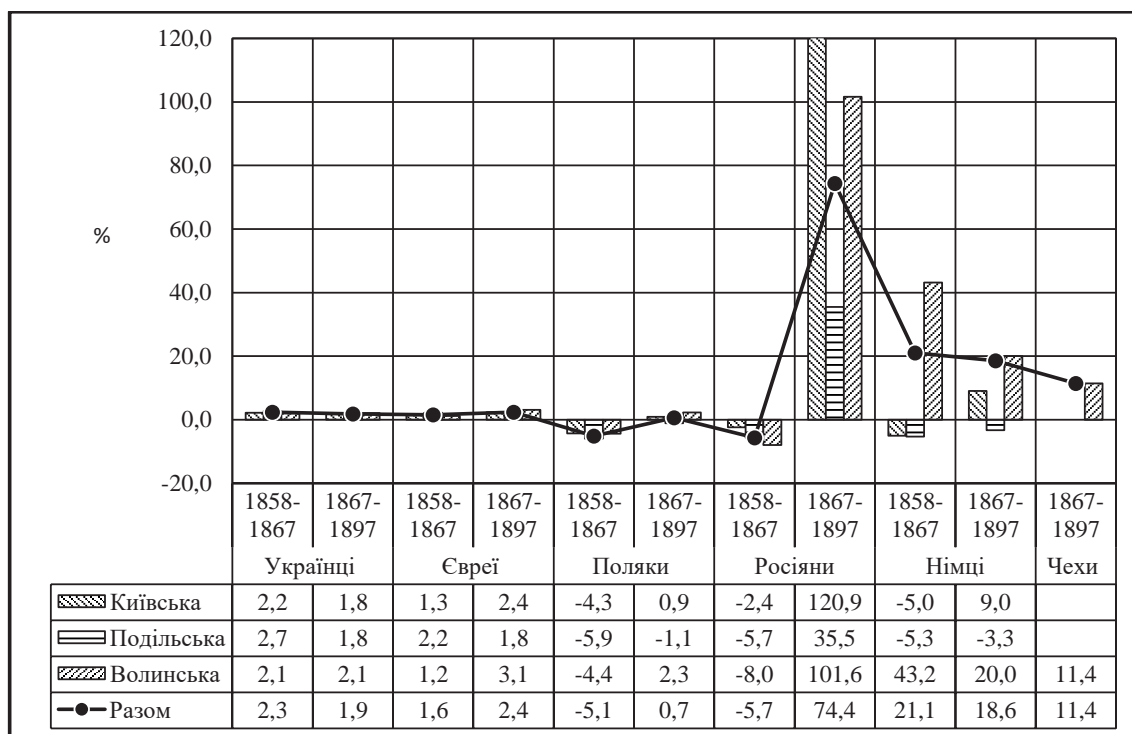


Рис. 1. Середній річний приріст населення етнічних груп Правобережної України по губерніях (1858 – 1867, 1867 – 1897)

Поділлі. У Волинській губернії німці-колоністи продовжували прибувати, але удвічі меншими темпами, ніж раніше. Саме тут до них приєднався ще один міграційний потік чеських переселенців. Частина німців осідала і на Київщині.

Загалом частка неукраїнського населення, відносно етнічних українців в краї, змінювалась наступним чином: 1858 р. – 30,6%, 1867 р. – 21,8%, 1897 р. – 29,5%, тобто, на початку і в кінці періоду вона була майже однаковою. Скорочення її у другій половині 1860-х рр. слід пов'язувати перш за все з масовим відтоком польського населення з Правобережжя після поразки повстання 1863 р. та особливостями методики підрахунків кількості представників етнічних груп населення Правобережжя А. Ф. Ріттіхом та П. П. Чубинським.

Перейдемо від кількісного до структурно-динамічного аналізу ситуації в регіоні. Перший крок у цьому напрямку ми вже зробили через використання показника *питомої ваги* етносів для побудови динамічних рядів з перемінною порівняльною базою в опорних хронологічних точках вимірювань. Відтепер такий відносний показник стане головним для визначення характеру й динаміки еволюції етнічної структури населення Правобережжя, її просторово-часової організації.

Зрозуміло, що протягом значного часу питома вага окремих етнічних груп в регіоні не залишалась

стабільною, коливалась не тільки завдяки переминам у їх чисельності, але й під впливом більш складних процесів взаємодії різних чинників, що не завжди мали лінійний характер (Табл. 1.3; 1.4). Наприклад, питома вага українського населення помітно зросла між 1857 і 1867 рр. Надалі, у 1867 – 1897 рр., вона залишилась на тому ж рівні лише у Подільській губернії, тоді як на Київщині і Волині повернулася до значень 1858 р. Частка етнічних євреїв була майже незмінною протягом усього періоду на Київщині, між 1858 – 1867 рр. на Волині і зросла за цей час на 1% на Поділлі. В наступні 30 років у Подільській та Київській губерніях ситуація не змінювалась, лише на Волині питома вага єврейських громад збільшилась майже на 1%. Частка поляків між 1858 – 1897 рр., як і чисельність їх етнічної групи, значно скоротилась, проте на Волині ситуація стабілізувалась після 1867 р. і залишалась такою до кінця періоду. Питома вага інших етнічних груп змінювалась переважно завдяки новим міграціям, звідки у 1897 р. частка росіян на Київщині становила вже 6,1%, на Волині 3,6%, на Поділлі 3,3%, що не могло не позначитись на загальній етнічній картині Правобережжя Дніпра кінця XIX ст. Суттєве значення для Волині мало зростання питомої ваги німців-колоністів до 5,7% населення у 1897 р.. В Подільській губернії у 1858 р. 2,4%

мешканців складала етнічні молдовани, проте на кінець періоду цей показник скоротився до 0,9%.

Активність і спрямованість статистичної взаємодії етносів у межах регіональної системи можна визначити, принаймні орієнтовно, обчисливши коефіцієнт кореляції Пірсона за їх питомою вагою по губерніях (Табл. 2).

1858 рік. Група «українці» демонструє сильну від'ємну кореляцію з усіма іншими групами, крім «євреї». Група «євреї» має кореляцію, близьку до нейтральної з «українцями» та «поляками», значну позитивну з групою «німці» і таку ж, але від'ємну, з «росіянами». Група «поляки» тісно і позитивно корельована з «росіянами» та «німцями», нейтральна до «євреїв» і має виразну від'ємну кореляцію з групою «українці». Група «росіяни» ніяк не пов'язана з «німцями», має тісну позитивну кореляцію з «поляками» і сильну від'ємну з групами «українці» та «євреї». Група «німці» нейтральна до «росіян», тісно і позитивно корельована з «євреями» та у меншій мірі з «поляками», виразно і від'ємно з групою «українці».

1867 рік. Спостерігаються деякі зміни у характері та спрямованості взаємовпливів етнічних груп. Так, «українці» слабо і позитивно корелюють з «росіянами», маючи сильну від'ємну кореляцію з усіма іншими групами в регіоні. Група «євреї» виглядає нейтральною до «росіян», сильно і позитивно корельована з «поляками» та «німцями», а її кореляція з групою «українці» має

сильний від'ємний характер. Група «поляки», як і раніше, значно і позитивно корельована з «євреями» та «німцями», сильно і від'ємно з «українцями», менш виразно, але від'ємно з «росіянами». Група «росіяни» нейтральна до групи «євреї», демонструє сильну від'ємну кореляцію з «німцями», слабку позитивну з «українцями» та слабку від'ємну з групою «поляки». Нарешті, група «німці» відчутно й позитивно корельована з групами «євреї» та «поляки», значно та від'ємно з «українцями» і «росіянами».

1897 рік. Статистична група «українці» корелює з усіма іншими так само, як і на попередньому хронологічному зрізі. Групи «євреї», «поляки», «німці» демонструють сильну позитивну кореляцію між собою та від'ємну щодо «українців» і «росіян».

Загальний статистичний баланс питомої ваги головних етнічних груп Правобережної України між 1858 – 1897 рр. на рівні губерній вимальовується наступним чином. З одного боку, це групи євреїв, поляків, німців, що демонструють сильну позитивну кореляцію між собою. З іншого – найбільш чисельна група українців та швидко зростаюча росіян. Починаючи з 1867 р. у нашій вибірці вони вже позитивно корельовані одна з одною, активно і негативно реагують на любі статистичні зрушення в іншому етнічному середовищі.

Надалі перейдемо до поглибленого аналізу статистичної взаємодії етнічних груп населення на

Таблиця 2

Кореляція етнічних груп населення Правобережної України за питомою вагою у губерніях (1858 - 1897)

Етнічні групи та роки спостережень	Українці	Євреї	Поляки	Росіяни	Німці
1858					
Українці	1,00	0,07	-0,99	-0,86	-0,51
Євреї	0,07	1,00	-0,17	-0,57	0,82
Поляки	-0,99	-0,17	1,00	0,91	0,42
Росіяни	-0,86	-0,57	0,91	1,00	0,00
Німці	-0,51	0,82	0,42	0,00	1,00
1867					
Українці	1,00	-0,95	-1,00	0,31	-0,74
Євреї	-0,95	1,00	0,95	0,00	0,50
Поляки	-1,00	0,95	1,00	-0,30	0,74
Росіяни	0,31	0,00	-0,30	1,00	-0,87
Німці	-0,74	0,50	0,74	-0,87	1,00
1897					
Українці	1,00	-0,95	-0,97	0,28	-0,99
Євреї	-0,95	1,00	1,00	-0,56	0,98
Поляки	-0,97	1,00	1,00	-0,49	1,00
Росіяни	0,28	-0,56	-0,49	1,00	-0,40
Німці	-0,99	0,98	1,00	-0,40	1,00

рівні більш дрібних адміністративних одиниць – уїздів (після 1831 р. синонімічний термін «повіт» у Західних губерніях офіційно вже не використовувався), яких у Правобережному регіоні Укра-

їни нараховувалось 36, по 12 у кожній з трьох губерній. Це можливо здійснити лише для 1867 та 1897 рр., оскільки за 1858 р. подібна інформація відсутня.

Таблиця 3

Приріст питомої ваги етнічних груп населення уїздів губерній Правобережної України (1867 – 1897)

Губернії, уїзди	Приріст питомої ваги етнічних груп населення (%)							
	Українці	Євреї	Поляки	Інші	«Інші» групи окремо			
					Росіяни	Німці	Чехи	Молдовани
Київська разом:	-6,2	0,3	-2,8	5,5	4,0	0,2	0	0
Київський	-34,5	4,0	2,3	27,5	26,5	1,0	0	0
Бердичівський	6,4	-7,8	-2,2	3,6	3,6	0	0	0
Васильківський	-0,3	-0,8	-1,2	2,2	2,3	0	0	0
Звенигородський	-1,4	0,7	-1,0	1,3	1,3	0	0	0
Канівський	0	-0,6	-0,8	1,0	1,0	0	0	0
Липовецький	-2,6	3,0	-1,1	1,1	1,1	0	0	0
Радомишльський	-3,2	0,9	-1,8	4,1	2,2	1,9	0	0
Сквиірський	-2,9	3,8	-1,6	1,2	1,3	-0,1	0	0
Таращанський	0,2	-1,4	0,8	0,9	0,9	0	0	0
Уманський	-1,6	0,6	-0,1	1,9	1,9	0	0	0
Черкаський	-5,7	2,8	-0,7	3,6	3,6	0	0	0
Чигиринський	-0,6	-0,4	-0,3	1,5	1,5	0	0	0
Подільська разом:	0	-0,1	-3,1	3,2	2,9	-0,1	0	0,5
Кам'янецьподільський	9,1	-3,2	-6,3	3,9	4,0	-0,1	0	0
Балтський	-1,1	-3,4	-2,1	8,1	3,8	-0,1	0	4,6
Брацлавський	3,0	-3,4	-2,0	2,7	2,6	-0,1	0	0
Вінницький	-3,7	1,6	-2,9	5,0	5,2	0	0	0
Гайсинський	-3,2	3,0	-0,8	1,3	1,9	0	0	-0,2
Летичівський	-0,2	1,2	-3,3	2,9	3,1	0	-0,1	0
Літинський	0,7	0,6	-2,9	2,5	2,6	-0,1	0	0
Могилівподільський	4,9	-2,9	-4,9	2,7	2,7	0	0	0
Новоушицький	2,6	0,4	-4,8	2,2	2,2	0	0	0
Ольгопільський	-0,8	2,2	-0,5	-0,4	1,8	-0,2	0	-1,5
Проскурівський	-2,2	0,8	0,4	0,9	2,9	0	0	0
Ямпільський	-1,6	2,5	-2,2	1,3	1,4	-0,1	0	0
Волинська разом:	-8,7	0,8	-0,5	8,3	3,3	3,3	0,4	0
Житомирський	-12,5	1,3	-3,6	14,4	5,2	9,6	0	0
Володимирволинський	-9,9	1,5	1,4	6,9	2,8	4,7	-0,5	0
Дубенський	-12,9	-1,8	4,1	9,4	4,5	2,2	2,8	0
Заславський	0,1	-0,6	-0,7	1,3	1,8	0,5	0	0
Ковельський	-12,9	5,9	2,6	4,7	3,8	0,9	0	0
Кременецький	1,6	-0,8	-4,0	3,3	3,4	0	0	0
Луцький	-15,8	0,9	3,0	10,7	5,0	6,1	1,0	0
Новоградволинський	-4,7	1,0	-6,8	11,1	2,1	8,9	0	0
Овруцький	-3,2	1,6	-1,2	2,9	2,2	0,6	0	0
Острозький	-4,2	-1,0	1,6	1,1	2,5	0,5	1,5	0
Рівненський	-15,8	3,0	4,2	7,6	3,5	5,1	0,7	0
Старокостянтинівський	-1,1	-0,7	-0,5	2,8	2,8	0	0	0
Правобережна Україна	-4,6	0,3	-2,2	6,0	3,4	1,2	0,2	0,1
Дисперсія (без середніх)	7,8	2,6	2,6	5,2	4,2	2,5	-	-

Показники питомої ваги етнічних утворень по уїздах демонструють значне розмаїття. Використання інтегрованого показника *приросту питомої ваги* етносів дозволяє спростити форму їх представлення без втрати інформації та змістити акцент у бік виявлення динаміки процесу за визначений період (Табл. 3). Ці дані покладено в основу багатовимірною статистичного кластерного аналізу змін в етнічній структурі Правобережної України останньої третини XIX ст. (Рис. 2). Виділено 5 кластерних груп уїздів за особливостями динаміки етнодемографічних процесів, чотири з яких об'єднані у дві макрогрупи, а одна виявилась значно відмінною від усіх інших (Табл. 4).

Макрогрупа А (групи 1 і 2). Найбільш представницькою за розмірами та кількістю населення стала *кластерна група 1*, до якої увійшли 26 уїздів переважно Київської, Подільської та частково Волинської губерній (Рис. 2; 3). Аналіз статистичних даних (Табл. 4) засвідчує, що протягом останньої третини XIX ст. незначне зменшення питомої ваги (але не кількості, див. Табл. 1.1) українців на більшій частині регіону відбувалось переважно через відповідне зростання частки етнічної групи росіян або євреїв, нерідко обох разом. Дещо інакше розгорталась подія в двох уїздах *кластерної групи 2*, Кам'янецькому на Поділлі та Бердичівському на Київщині, де спостерігається пози-

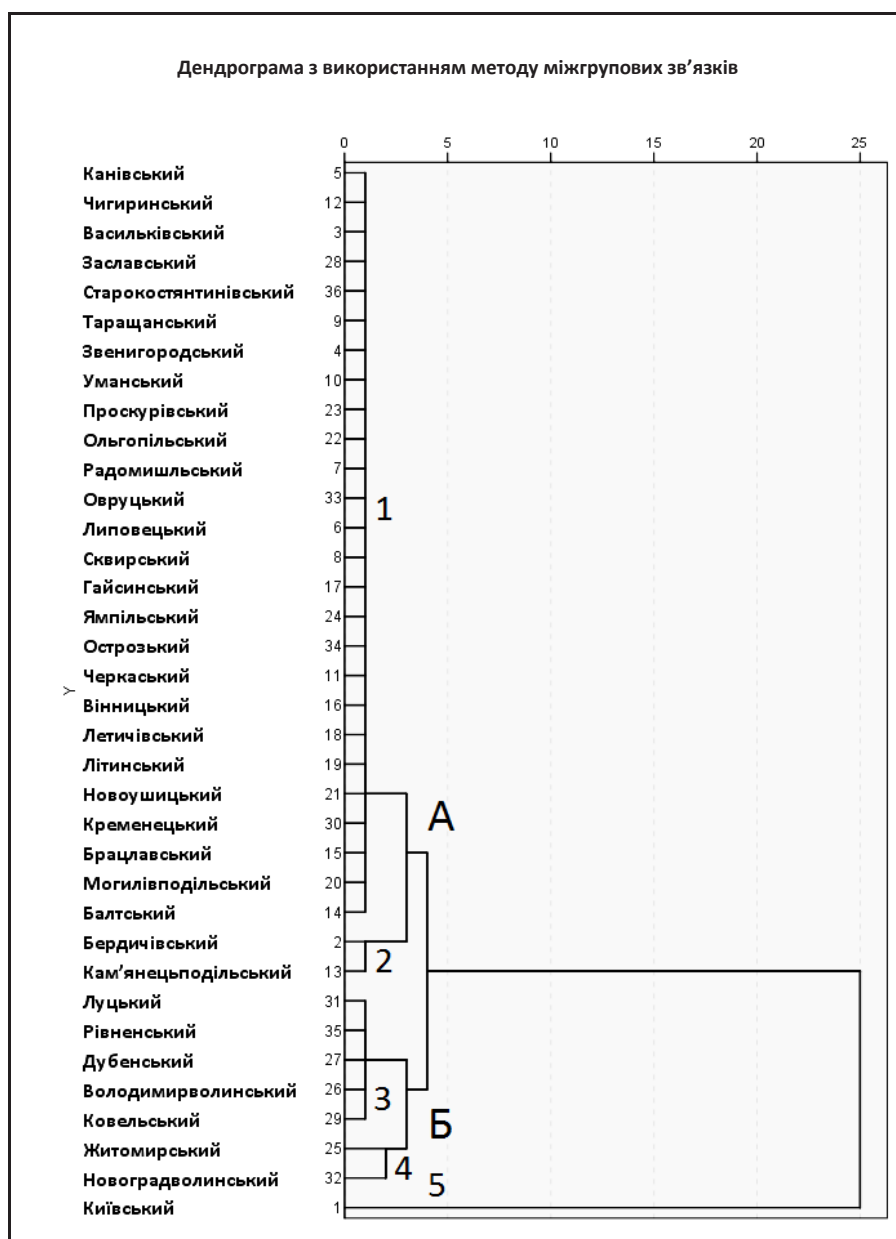


Рис. 2. Кластерна класифікація уїздів губерній Правобережної України за змінами у питомій вазі етнічних груп населення (1867 – 1897)

Таблиця 4

**Результати кластерної класифікації уїздів губерній Правобережної України
за змінами у питомій вазі етнічних груп населення (1867 – 1897)**

Групи, уїзди	Приріст питомої ваги етнічних груп населення (%)						
	Українці	Євреї	Поляки	Росіяни	Німці	Чехи	Молдовани
Макрогрупа А	-0,4	0,0	-1,7	2,4	0,1	0,1	0,1
<i>Група 1</i>	<i>-1,0</i>	<i>0,4</i>	<i>-1,5</i>	<i>2,3</i>	<i>0,1</i>	<i>0,1</i>	<i>0,1</i>
Канівський	0	-0,6	-0,8	1,0	0	0	0
Чигиринський	-0,6	-0,4	-0,3	1,5	0	0	0
Васильківський	-0,3	-0,8	-1,2	2,3	0	0	0
Заславський	0,1	-0,6	-0,7	1,8	0,5	0	0
Старокопистинський	-1,1	-0,7	-0,5	2,8	0	0	0
Таращанський	0,2	-1,4	0,8	0,9	0	0	0
Звенигородський	-1,4	0,7	-1,0	1,3	0	0	0
Уманський	-1,6	0,6	-0,1	1,9	0	0	0
Проскурівський	-2,2	0,8	0,4	2,9	0	0	0
Ольгопільський	-0,8	2,2	-0,5	1,8	-0,2	0	-1,5
Радомишльський	-3,2	0,9	-1,8	2,2	1,9	0	0
Овруцький	-3,2	1,6	-1,2	2,2	0,6	0	0
Липовецький	-2,6	3,0	-1,1	1,1	0	0	0
Сквирський	-2,9	3,8	-1,6	1,3	-0,1	0	0
Гайсинський	-3,2	3,0	-0,8	1,9	0	0	-0,2
Ямпільський	-1,6	2,5	-2,2	1,4	-0,1	0	0
Острозький	-4,2	-1,0	1,6	2,5	0,5	1,5	0
Черкаський	-5,7	2,8	-0,7	3,6	0	0	0
Вінницький	-3,7	1,6	-2,9	5,2	0	0	0
Летичівський	-0,2	1,2	-3,3	3,1	0	-0,1	0
Літинський	0,7	0,6	-2,9	2,6	-0,1	0	0
Новоушицький	2,6	0,4	-4,8	2,2	0	0	0
Кременецький	1,6	-0,8	-4,0	3,4	0	0	0
Брацлавський	3,0	-3,4	-2,0	2,6	-0,1	0	0
Могилівподільський	4,9	-2,9	-4,9	2,7	0	0	0
Балтський	-1,1	-3,4	-2,1	3,8	-0,1	0	4,6
<i>Група 2</i>	<i>7,8</i>	<i>-5,5</i>	<i>-4,3</i>	<i>3,8</i>	<i>-0,1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
Бердичівський	6,4	-7,8	-2,2	3,6	0	0	0
Кам'янецьподільський	9,1	-3,2	-6,3	4,0	-0,1	0	0
Макрогрупа Б	-12,1	1,7	0,7	3,8	5,4	0,6	0
<i>Група 3</i>	<i>-13,5</i>	<i>1,9</i>	<i>3,1</i>	<i>3,9</i>	<i>3,8</i>	<i>0,8</i>	<i>0</i>
Луцький	-15,8	0,9	3,0	5,0	6,1	1,0	0
Рівненський	-15,8	3,0	4,2	3,5	5,1	0,7	0
Дубенський	-12,9	-1,8	4,1	4,5	2,2	2,8	0
Володимирволинський	-9,9	1,5	1,4	2,8	4,7	-0,5	0
Ковельський	-12,9	5,9	2,6	3,8	0,9	0	0
<i>Група 4</i>	<i>-8,6</i>	<i>1,2</i>	<i>-5,2</i>	<i>3,7</i>	<i>9,3</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
Житомирський	-12,5	1,3	-3,6	5,2	9,6	0	0
Новоградволинський	-4,7	1,0	-6,8	2,1	8,9	0	0
<i>Окрема група 5</i>	<i>-34,5</i>	<i>4,0</i>	<i>2,3</i>	<i>26,5</i>	<i>1,0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
Київський	-34,5	4,0	2,3	26,6	1,0	0	0
Правобережна Україна	-4,6	0,3	-2,2	3,4	1,2	0,2	0,1

тивний приріст питомої ваги етнічних українців за рахунок помітного скорочення частки євреїв та поляків у місцевому населенні. Щось подібне, але в менших розмірах, мало місце й у Могилівському та Брацлавському уїздах Подільської губернії, віднесених до першої кластерної групи. Загалом, 28 уїздів макрогрупи А, що охоплювали схід, південь та значну частину заходу Правобережжя, демонструють поступовий характер змін, котрі не руйнували вже існуючого балансу у співвідношенні основних етнічних груп, незважаючи на деякі структурні новації.

Макрогрупа Б (групи 3 і 4). Сім уїздів **кластерної групи 3** на Волині (Рис. 2; 3), демонструють іншу тенденцію розвитку і вирізняються значним скороченням питомої ваги українського населення (Табл. 4) через зростання частки етнічних груп німців та росіян, рідше євреїв і поляків. В уїздах

Новоград-Волинському і Житомирському, **кластерна група 4**, приріст питомої ваги німецьких колоністів становив від 8,9% до 9,6% – найвищі показники в Правобережжі між 1867 – 1897 рр.

Окрема група 5. До неї віднесено лише один Київський уїзд (Рис. 2; 3), де етно-демографічна ситуація в останній третині XIX ст. змінилась найбільш кардинально, оскільки лише тут питома вага українців скоротилась на 34,5%, а частка росіян зросла на 26,5% (Табл. 4). Причиною стало перетворення міста Київ на потужний економічний центр Правобережної України, що потребувало значної кількості кваліфікованих кадрів, яких тоді з об'єктивних причин бракувало у самому регіоні. Значну кількість росіян становили військові та чиновники середньої і вищої ланки. За переписом 1897 р. (Табл. 5), розраховано нами за (Киевская губерния, 1904: 88 – 91), серед 247 723 киян

Таблиця 5

Етно-демографічна ситуація в Київському уїзді Київської губернії за даними перепису населення 1897 р.

Територія	Етнічні групи населення (питома вага %)						
	Українці	Євреї	Поляки	Росіяни	Німці	Інші	Разом
Київ	55064 (22,2)	29937 (12,1)	18456 (7,5)	134283 (54,2)	4354 (1,8)	5450 (2,2)	247723 (100)
Київський уїзд без губерньського центру	249136 (84,8)	29932 (10,2)	1877 (0,6)	9642 (3,3)	1460 (0,5)	3214 (0,6)	293760 (100)
Київський уїзд разом	304200 (56,2)	59869 (11,1)	20333 (3,4)	143925 (26,6)	5814 (1,1)	8664 (1,6)	541483 (100)



Рис. 3. Картограма динамічної моделі етнічного ландшафту Правобережної України (1867 – 1897)

54,2% визнали рідною мовою (а саме так визначалась етнічна приналежність під час перепису населення) російську, 22,2% українську, 12,1% єврейську, 7,5% польську, 1,8% німецьку. В уїзді без столичного міста (293 760 жителів) українцями визнали себе 84,8% мешканців, євреями 10,2%, росіянами 3,3%, поляками 0,6%, німцями 0,5%. Разом це становило 56,2% українців, 26,6% росіян, 11,1% євреїв, 3,4% поляків, 1,1% німців на весь Київський уїзд, в якому на початку 1897 р. проживали 541 483 особи.

Висновки. Таким чином, кількісний аналіз статистичної інформації з побудовою динамічних рядів дозволив показати неперервний поступальний процес зростання населення регіону в другій

половині XIX ст., особливості його протікання для різних етнічних груп. Якісний аналіз даних виявив латентні тенденції у взаємовпливах етнічних груп, спрямованість цих відносин, динаміку їх змін у часі. Застосування комплексного показника приросту питомої ваги етнічних груп, розрахованого для кожного з 36 уїздів Українського Правобережжя, дозволило перейти до побудови динамічної просторової моделі процесу етнодемографічних змін у регіоні між 1867 – 1897 рр. з використанням можливостей багатовимірного кластерного аналізу. Планіметричною імплементацією цієї моделі стала картограма етно-демографічного ландшафту Правобережної України останньої третини XIX ст. (Рис. 3).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабійчук В. І. Єврейська освіта на Волині в XIX ст. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. 2005. Вип. 1. С. 72–86.
2. Бармак М. Легітимізація та декласація шляхти Київської, Волинської та Подільської губерній наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 10–16.
3. Богуцька А. Л. Трансформаційні особливості етно-національного процесу на території Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. 2015. Вип. 7. С. 171–180.
4. Вольнская губерния. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета при Министерстве внутренних дел. Под ред. Н.А. Тройницкого*. С.-Петербург: В тип. В. П. Мещерского. Т. VIII. 1904. 307 с.
5. Гаухман М. В. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 221–228.
6. Донік О. М. Етнічна структура купецтва в Україні (XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*. 2008. Вип. 15. С. 20–27.
7. Кабузан В. М. *Украинцы в мире. Динамика численности и расселения 20-е годы XVIII века – 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса*. М: Наука, 2006. 658 с.
8. Кеппен П. И. *Об этнографической карте Европейской России Петра Кеппена, изданной Императорским Русским Географическим Обществом*. С.-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук. 1852. 27 с.
9. Кеппен П. И. *Этнографическая карта Европейской России*. 1851 год. Издание третье. Императорское русское географическое общество. С.-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук. 1855. 40 с.
10. Киевская губерния. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета при Министерстве внутренних дел. Под ред. Н.А. Тройницкого*. Санкт-Петербург: В тип. В. П. Мещерского. Т. XXVI. 1904. 310 с.
11. Ковтун І. Єврейське населення Наддніпрянської України в імперській системі стримувань і покарань при здійсненні рекрутських наборів у XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 70–73.
12. Кузема О. Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2004. Т.13С. 73–81.
13. Надольська В. Німці на Волині: етапи розвитку діаспори і сучасне національно-культурне відродження. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 114–119.
14. Надольська В. Волинська губернія: етнічні процеси у контактній зоні. *Краєзнавство*. 2020. Вип. 1. С. 128–143.
15. Наличное население обоего пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета при Министерстве внутренних дел. Под ред. Н.А. Тройницкого*. Вип. 6. С.-Петербург: Тип. Н. Л. Ныркіна, 1905. 67 с.
16. Общий свод по империи. *Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года*. Т. I. С.-Петербург: В тип. Н. Л. Ныркіна, 1905. 254 с.
17. Павлюк В. В. Польська аристократія у суспільному житті Правобережної України після поділів Речі Посполитої. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 154–165.
18. Подольская губерния. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета при Министерстве внутренних дел. Под ред. Н.А. Тройницкого*. Т. XXXII. С.-Петербург: В тип. В. П. Мещерского, 1904. 306 с.
19. Поліщук Ю. *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття)*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 492 с.

20. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6 (74). С. 116–134.
21. Поліщук Ю. М. «Польське питання» в політиці російського царизму на Правобережжі України (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2018. № 5. С. 168–182.
22. Риттих А. Ф. *Атлас народонаселення Західно-руського краю по исповеданиям. Составлен при Министерстве внутренних дел, в канцелярии заведующего устройством православных церквей в Западных губерниях*. С.-Петербург: В тип. В. Веллинга, 1864. 2 с., 9 л.: табл., карт
23. Риттих А. Ф. *Племенной состав контингентов Русской армии и мужского населения Европейской России*. С.-Петербург: Изд. Картографического заведения А. А. Ильина, 1875. 364 с.
24. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом. Наличное население Империи за 1858 год. С.-Петербург: В тип. К. Вульфа, 1863. 346 с.
25. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Сер. II. Вып. I. С.-Петербург: В тип. В. Безобразова и комп., 1871. 276 с.
26. Філінюк, А.Г. Демографічні, соціально-станові трансформації польської меншини у Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття в контексті сучасної історіографії. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2016. Вип. 3. С. 98–110.
27. Чубинский П. П. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским*. Т. VII. С.-Петербург: В тип. В. Безобразова и комп., 1872. 618 с.

REFERENCES

1. Babiichuk V. I. Yevreiska osvita na Volyni v XIX st. [Jewish education in the Volhyn in the XIX century]. Hileia: Collection of scientific works, 2005, Nr. 1, pp. 72–86 [in Ukrainian].
2. Barmak M. Legitimyzatsiia ta deklasatsiia shliakhty Kyivskoi, Volynskoi ta Podilskoi hubernii naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st. [Legitimization and declassification of the nobility of Kyiv, Volyn and Podil provinces in the late XVIII – early XX centuries]. Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, 2014, Nr. 1. pt. 2, pp. 10–16 [in Ukrainian].
3. Bohutska A. L. Transformatsiini osoblyvosti etno-natsionalnoho protsesu na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st. [Transformational features of the ethno-national process on the territory of the Right Bank Ukraine in the late XVIII – in the first half of the XIX century]. Bulletin of Kamyanets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko. Historical sciences, 2015, Nr. 7, pp.171–180 [in Ukrainian].
4. Volynskaya guberniya. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g. Izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta pri Ministerstve vnutrennikh del. Pod red. N. A. Troynitskogo [Volyn province. The first general census of the population of the Russian Empire, 1897. Publication of the Central Statistical Committee under the Ministry of Internal Affairs. Ed. on the N. A. Troinitsky]. Vol. VIII. S.-Peterburg: V tip. V. P. Meshcherskogo, 1904. 307 p. [in Russian].
5. Haukman M. V. Polishchuk Yu. M. Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii [Polishchuk Yu. M. National minorities of the Right-Bank Ukraine in the context of ethnic policy of the Russian Empire]. Ukrainian Historical Journal, 2015, Nr 3, pp. 221–228.
6. Donik O. M. Etnichna struktura kupetstva v Ukraini (XIX st.) [Ethnic structure of merchants in Ukraine (XIX century)]. Problems of the history of Ukraine in the XIX – early XX centuries, 2008, Nr. 15, pp. 20–27 [in Ukrainian].
7. Kabuzan V. M. Ukraintsy v mire. Dinamika chislennosti i rasseleniya 20-ye gody KHVIII veka – 1989 god : formirovaniye etnicheskikh i politicheskikh granits ukrainskogo etnosa [Ukrainians in the world. Population and settlement dynamics in the 20s of the 18th century – 1989: the formation of ethnic and political boundaries of the Ukrainian ethnos]. М.: Nauka, 2006. 658 p. [in Russian].
8. Keppen P. I. Ob etnograficheskoy karte Yevropeyskoy Rossii Petra Keppena, izdannoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obschestvom [On the ethnographic map of European Russia by Peter Koeppen, published by the Imperial Russian Geographical Society]. S.-Peterburg: Tip. Imp. Akad. nauk, 1852. 27 p. [in Russian].
9. Keppen P. I. Etnograficheskaya karta Yevropeyskoy Rossii [Ethnographic map of European Russia.1851]. Third edition. Imperial Russian Geographical Society. S.-Peterburg: Tip. Imp. Akad. nauk, 1855. 40 p. [in Russian].
10. Kiyevskaya guberniya. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g. Izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta pri Ministerstve vnutrennikh del. Pod red. N. A. Troynitskogo [Kiev province. 1904. The first general census of the population of the Russian Empire, 1897. Publication of the Central Statistical Committee under the Ministry of Internal Affairs. Ed. on the N. A. Troinitsky]. Vol. XXVI. S.-Peterburg: in tip. V. P. Meshcherskogo, 1904. 310 p. [in Russian].
11. Kovtun I. Yevreiske naselennia Naddniprianskoi Ukrainy v imperskii systemi strymuvan i pokaran pry zdiisnenni rekrutyskykh naboriv u XIX stolitti [The Jewish population of Dnieper Ukraine in the imperial system of restraint and punishment in the implementation of conscription in the XIX century]. Ethnic history of the peoples of Europe, 2014, Nr. 44, pp. 70–73[in Ukrainian].
12. Kuzema O. L. Chyselnist ta etnosotsialnyi sklad naselennia mist i mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st.[The number and ethno-social composition of the population of cities and towns of the Right Bank Ukraine in the late XVIII – in the first half of the XIX century]. Scientific works of Kamyanets-Podilsky State University: Historical sciences, 2014, Vol.13, pp. 73–81 [in Ukrainian].

13. Nadolska V. Nimtsi na Volyni: etapy rozvytku diaspory i suchasne natsionalno-kulturne vidrozhennia [Germans in Volhynia: stages of diaspora development and modern national and cultural revival]. *Ethnic history of the peoples of Europe*, 2004 Nr. 16, pp. 114–119 [in Ukrainian].
14. Nadolska V. Volynska huberniia: etnichni protsesy u kontaktnii zoni [Volyn province: ethnic processes in the contact zone]. *Local lore*, 2020, Nr. 1, pp. 128–143 [in Ukrainian].
15. Nalichnoye naseleniye oboyego pola po uyezdam, s ukazaniyem chisla lits preobladayushchikh rodneykh yazykov. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g. Pod red. N.A. Troynitskogo [Current population of both sexes by county, indicating the number of persons of predominant native languages]. Vol. 7. S.-Peterburg: Tip. N. L. Nyrkina, 1905. 67 p. [in Russian].
16. Obshchiy svod po imperii rezul'tatov razrabotki dannykh pervoy vseobshchey perepisi naseleniya, proizvedennoy 28 yanvarya 1897 goda [General compilation of the results of the empire on the development of data from the first general census, carried out on January 28, 1897]. Vol. I. S.-Peterburg: in tip. N. L. Nyrkina, 1905. [in Russian].
17. Pavliuk V. V. Polska arystokratsiia u suspilnomu zhytti Pravoberezhnoi Ukrainy pislia podiliv Rechi Pospolytoi [Polish aristocracy in the public life of the Right Bank of Ukraine after the partition of the Rech Pospolyta]. *Ukrainian Historical Journal*, 2010, Nr. 3, pp 154–165 [in Ukrainian].
18. Podol'skaya guberniya. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g. Pod red. N.A. Troynitskogo [Podol'skaya province. The first general census of the population of the Russian Empire, 1897. Ed. on the N. A. Troinitsky]. Vol. XXVI. S.-Peterburg: in tip. V.P. Meshcherskogo, 1904. 306 p. [in Russian].
19. Polishchuk Yu. Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX stolittia) [National minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of ethnic policy of the Russian Empire (late XVIII – early XX centuries)]. Kyiv: Institute for Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine, 2012. 492 p. [in Ukrainian].
20. Polishchuk Yu. Etnosotsialni transformatsii na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – na pochatu XX stolittia [Ethnosocial transformations in the Right-Bank Ukraine in the late XVIII - early XX centuries]. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine*, 2014, Nr. 6 (74), pp. 116–134 [in Ukrainian].
21. Polishchuk Yu. M. «Polske pytannia» v politysi rosiiskoho tsaryzmu na Pravoberezhzhi Ukrainy (kinets XVIII - seredyna XIX st.) ["Polish question" in the policy of Russian tsarism on the Right-Bank Ukraine (late XVIII - mid XIX century)]. *Intermarum: history, politics, culture*, 2018, Nr 5, pp. 168–182 [in Ukrainian].
22. Rittikh A. F. Atlas narodonaseleniya Zapadno-russkogo kraja po ispovedaniyam. Sostavlenn pri Ministerstve vnutrennikh del, v kantselyarii zaveduyushchego ustroystvom pravoslavnykh tserkvey v Zapadnykh guberniyakh [Atlas of the population of the Western Russian Territory according to confessions. Compiled under the Ministry of Internal Affairs, in the office of the head of the organization of Orthodox churches in the Western provinces]. S.-Peterburg: in tip. V. Vellinga, 1864. 2 p., 9 p.: tab., map. [in Russian].
23. Rittikh A. F. Plemennoy sostav kontingentov Russkoy armii i muzhskogo naseleniya Yevropeyskoy Rossii [The tribal composition of the contingents of the Russian army and the male population of European Russia]. S.-Peterburg: Izd. Kartograficheskogo zavedeniya A. A. Il'ina, 1875. 364 p. [in Russian].
24. Statisticheskiye tablitsy Rossiyskoy imperii, izdavayemyye po rasporyazheniyu ministra vnutrennikh del Tsentral'nym statisticheskim komitetom. Nalichnoye naseleniye Imperii za 1858 god [Statistical tables of the Russian Empire, published by order of the Ministry of Internal Affairs by the Central Statistical Committee. The actual population of the Empire for 1858]. S.-Peterburg: in tip. K. Vul'fa, 1863. 346 p. [in Russian].
25. Statisticheskiy vremennik Rossiyskoy imperii. Ser. II. Vyp. I. [Statistical Timeline of the Russian Empire]. Ser. II, Issue I. S.-Peterburg: in tip. V. Bezobrazova i komp., 1871. 276 p. [in Russian].
26. Filiniuk A. H. Demografichni, sotsialno-stanovi transformatsii polskoi menshyny u Pravoberezhnii Ukraini kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX stolittia v konteksti suchasnoi istoriografii [Demographic, socio-social transformations of the Polish minority in the Right Bank of Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century in the context of modern historiography]. *Intermarum: history, politics, culture*, 2016, Nr. 3, pp. 98–110 [in Ukrainian].
27. Chubinskiy P P. Trudy etnograficheskoy statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom. Yugo-Zapadnyy otdel. Materialy i issledovaniya, sobrannyye P. P. Chubinskim [Proceedings of an ethnographic-statistical expedition to the Western Russian Territory, organized by the Imperial Russian Geographical Society. Southwest Division. Materials and studies collected by P. P. Chubinsky]. Vol. VII. S.-Peterburg: in tip. V. Bezobrazova i komp., 1872. 618 p. [in Russian].